

УДК 341 342 347

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.4.8>

ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ТА ІНОЗЕМЦІВ У СФЕРІ РЕПРОДУКТИВНОГО ЗДОРОВ'Я ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Островська Богдана Василівна,

orcid.org/0000-0002-1791-7400

доктор юридичних наук, старший дослідник,

провідний науковий співробітник

відділу публічно-правових досліджень

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України,

професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права

Державного торговельно-економічного університету

У статті досліджено права громадян України та іноземців у сфері репродуктивного здоров'я під час дії воєнного стану в Україні. Здійснено ґрунтовний аналіз національного законодавства та офіційного тлумачення положень Конституції України на основі рішень Конституційного Суду України у контексті визначення обсягу прав і свобод людини і громадянина у сфері охорони здоров'я та доступу до медичних послуг.

Проведено порівняльний аналіз правового статусу громадян України та іноземців, які тимчасово перебувають на території України, в частині користування ними правами у сфері охорони (репродуктивного) здоров'я, а саме стосовно рівності їхніх прав щодо отримання послуг з допоміжних репродуктивних технологій, з метою визначення суб'єктів надання такої допомоги та порядку забезпечення її коштом державного бюджету.

Наголошується на необхідності першочергового забезпечення прав громадян України у доступі до послуг у сфері допоміжних репродуктивних технологій заради збереження генофонду українського народу.

Підкреслюється важливість врахування внутрішнього права країни резидентства іноземних громадян у разі надання їм послуг з допоміжних репродуктивних технологій задля запобігання виникненню юридичних колізій між різними національними правовими системами.

Ключові слова: право на репродуктивне здоров'я, допоміжні репродуктивні технології, репродуктивні клітини, біологічне батьківство (материнство), генофонд.

Ostrovska Bohdana. Rights of Citizens of Ukraine and Foreigners in the Field of Reproductive Health During the Martial State in Ukraine

The article examines Ukrainian citizens' and foreigners' reproductive health rights during martial law in Ukraine.

An analysis of the national legislation and the official interpretation of the provisions of the Constitution of Ukraine was conducted based on the Constitutional Court of Ukraine's decisions in the context of determining the scope of the rights and freedoms of a person and a citizen in the field of health care and access to medical services.

A comparative analysis of the legal status of citizens of Ukraine and foreigners temporarily staying in Ukraine was undertaken in terms of their use of rights in the field of (reproductive) health protection. Namely concerning the equality of their rights to receive services of assisted reproductive technologies, to determine sub-entities providing such assistance and the procedure for delivering it at the expense of the state budget.

It is emphasized the need to ensure the rights of citizens of Ukraine in access to services in the field of assisted reproductive technologies to preserve the gene pool of the Ukrainian people.

The importance of taking into account the domestic law of the country of residence of foreign citizens when providing them with assisted reproductive technology services is highlighted to prevent legal conflicts between different national legal systems.

Key words: right to reproductive health, assisted reproductive technologies, reproductive cells, biological parentage (motherhood), gene pool.

Завдяки досить високому рівню розвитку інноваційних технологій у сфері допоміжної репродукції, а також помірним цінам на відповідні послуги Україна набула слави світового центру репродуктивного туризму. Доступ до медичних послуг, які стосуються допоміжних репродуктивних технологій, що може надаватися іноземцям, завжди породжував складні питання, пов'язані зі штучним заплідненням, зберіганням репродуктивних клітин та ембріонів людини, сурогатним материнством, визнанням батьківства, всиновленням тощо. Під час дії воєнного стану виникає низка обмежень, що впливають на особливості доступу до певних медичних послуг у цій сфері та умов їх надання.

Статтю 26 Конституції України закріплено, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [1]. Стаття 49 Конституції України встановлює: *«Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності»*. При цьому слід підкреслити, що під поняттям *«всіх громадян»* розуміється громадянство України.

Окреслення обсягу поняття «кожен» за Конституцією України в контексті прав і свобод людини і громадянина здійснено Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року справа № 23-рп/2009 (надалі – Рішення № 23-рп/2009). В абзаці третьому

та п'ятому підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення № 23-рп/2009 зазначено, що у контексті частини першої цієї статті «кожен має право на правову допомогу» поняття «кожен» охоплює всіх без винятку осіб – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини і громадянина, і в цьому полягає його соціальна значимість (пункт 2) [2]. Отже, положення частини першої статті 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі, незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами, вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує» [2].

При цьому Конституційний Суд України наголошує, що «за змістом статті 64 Конституції України конституційне право кожного на правову допомогу у жодному випадку не може бути обмежено. Відповідно до Основного Закону України положення «кожен має право на правову допомогу» (частина перша статті 59) є нормою прямої дії (частина третя статті 8), і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації» (пункт 4). З цього можемо зробити висновок, що відповідне положення статті 49 Основного Закону *«кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування»* за аналогією є так само *нормою прямої дії*.

Право на медичну допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права, а також їх соціального стану та інших обставин і характеристик. За аналогією з Рішенням № 23-рп/2009, де тлумачиться правова допомога, медична допомога також є багатоаспектною, різною за

змістом, обсягом та формами і може включати як консультації, так і здійснення оперативного втручання та подальшого тривалого нагляду за пацієнтом у стаціонарі чи амбулаторно. Так, «Конституційний Суд України зазначає, що гарантування кожного права на правову допомогу в контексті частини другої статті 3, статті 59 Конституції України покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов'язки зумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги», «законодавець застосовує диференційований підхід до визначення суб'єктів надання правової допомоги...». Отже, слід також застосовувати диференційований підхід до визначення суб'єктів надання медичної допомоги та до порядку забезпечення її бюджетним коштом.

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» у статті 2 містить положення, що визначає законодавство, яким регулюється їхній правовий статус: «Правовий статус іноземців та осіб без громадянства визначається Конституцією України, цим та іншими законами України, а також міжнародними договорами України. У разі, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж передбачені цим Законом, застосовуються правила, передбачені таким міжнародним договором України» [3].

Водночас стаття 3 Закону встановлює основні засади їх правового статусу, а саме: «1. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. 2. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини. 3. Іноземці та особи без громадянства зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави».

Перебування іноземця на території України передбачає набуття ним відповідної посвідки: на постійне проживання чи на тимчасове проживання, згідно зі статтею 5 Закону, що серед іншого включає дійсний поліс медичного страхування. Крім того, іноземець зобов'язаний надати *дійсний поліс медичного страхування* для отримання візи. При цьому такий поліс обов'язково повинен покривати витрати, які стосуються «надання невідкладної медичної допомоги та/або лікування у разі хвороби та витрат на репатріацію у разі смерті особи». Тобто страхування життя та здоров'я у визначеному обсязі. Однак при цьому слід окремо диференціювати доступ до медичних послуг, які стосуються сфери *допоміжних репродуктивних технологій*, що може надаватися іноземцям.

У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я *медична допомога надається безоплатно*» (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29 травня 2002 року, № 10-рп/2002, справа № 1-13/2002 (надалі – Рішення № 10-рп/2002), надається *офіційне тлумачення цього положення* [4].

Так, у Рішенні № 10-рп/2002 зазначається, що «на думку Президента України, Конституція України (254к/96-ВР) гарантує надання лише частини з комплексу *медичних послуг у вигляді безоплатної медичної допомоги*, що тягне за собою здійснення останньої тільки на гарантованому рівні і у визначеному законодавством обсязі за рахунок податків, а також зборів від загальнообов'язкового державного соціального страхування. При цьому органи державної влади і органи місцевого самоврядування можуть спрямовувати для надання громадянам безоплатної медичної допомоги й інші ресурси згідно із законом. Така допомога повинна надаватися і у «формі безоплатних чи субсидованих медичних або цільових виплат, які дозволять людині оплатити необхідні їй за станом здоров'я медичні послуги». При цьому Міністерство фінансів України «вбачає розрив між проголошеними Конституцією України (254к/96-ВР)

гарантіями щодо надання безоплатної медичної допомоги та економічними можливостями держави». Своєю чергою Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України стверджує, «що термін «безоплатність» взагалі не може мати достатнього обґрунтування в умовах ринкової моделі економіки».

У Рішенні № 10-рп/2002 міститься роз'яснення стосовно понятійного апарату. Визначення понять «здоров'я», «охорона здоров'я», «заклади охорони здоров'я», «медична допомога», «медична послуга», «медичне обслуговування», «гарантований рівень медичної допомоги», «стандарту медичної допомоги», «медичне страхування», «доступність медичного обслуговування», «безоплатність медичної допомоги», «платність медичних послуг» та інших суттєвих для розгляду справи термінів надали для дослідження Конституційному Суду України майже всі провідні наукові центри, медичні університети й академії, академічні інститути, відомі вчені і фахівці-практики, об'єднані у Всеукраїнське лікарське товариство, спеціалісти Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я, що працюють в Україні. Дефініції зазначених понять і термінів, наведені науковцями і практиками, різноманітні і збігаються лише в окремих частинах чи елементах. Так, «медична допомога» і «медична послуга» трактуються і як синоніми, і як антоніми, і як частина одна одної. Так само співвідносяться поняття «медична допомога» і «медичне обслуговування» та інші. У правовому значенні термін «медична допомога» вживається у преамбулі, статтях 4, 16, 25, 33, 37, 52, 58, 60, 78 Основ законодавства України про охорону здоров'я (2801-12) (далі – Основи). Статті 33, 35, 58, 67, 68, 77 Основ визначають ключові складники медичної допомоги (швидка, невідкладна, первинна, спеціалізована, високоспеціалізована тощо). При цьому послуги з допоміжних репродуктивних технологій (штучного запліднення) не можна класифікувати як невідкладну чи планову медичну допомогу.

Конституційний Суд України дійшов висновку, що термін «медична допомога» широко вживається у національному законодавстві України, є певні його визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я,

науковців, медичних університетів й академій, про суперечливість висновків яких йшлося у попередньому пункті. Цілісна правова дефініція цього поняття у законах України відсутня, а тому потребує нормативного врегулювання, що виходить за межі повноважень Конституційного Суду України. Не забороняє вказане положення і можливості надання громадянам медичних послуг, які виходять за межі медичної допомоги (за термінологією Всесвітньої організації охорони здоров'я «медичних послуг другорядного значення», «парамедичних послуг»), у зазначених закладах за окрему плату.

На це питання зверталась увага у Рішенні Конституційного Суду України від 25 листопада 1998 року № 15-рп/98 (v015p710-98) [5]. Перелік таких платних послуг не може вторгтися у межі безоплатної медичної допомоги і відповідно до вимог пункту 6 частини першої статті 92 Конституції України (254к/96-ВР) має встановлюватись законом.

Беручи до уваги євроінтеграційні процеси України, спрямовані на її майбутнє членство в Європейському Союзі, слід передусім спиратися на положення міжнародних інструментів та нормативне регулювання цих питань Радою Європи та європейським законодавством, у роботі національного законодавства щодо надання послуг з допоміжних репродуктивних технологій [6].

Восени 2023 року в Європейському парламенті була порушена дискусія стосовно сурогатного материнства і його зв'язку з торгівлею людьми, а саме дітьми, незаконним всиновленням та репродуктивною експлуатацією жінок. Результатом обговорення стало досягнення європейського консенсусу з цих питань [7], що полягало у включенні заборони сурогатного материнства в директиву проти торгівлі людьми – Директиву 2011/36/ЄС щодо запобігання торгівлі людьми та боротьби з нею та захисту її жертв [8]. Положення про визнання батьківства між державами-членами [9] та Пропозиції до Регламенту Ради щодо юрисдикції, застосовного права, визнання рішень і прийняття автентичних документів у справах про батьківство та про створення Європейського сертифікату про батьківство [10] тісно пов'язані з цими питаннями.

Надання послуг з допоміжних репродуктивних технологій загалом було і донині залишається нішею приватного бізнесу, який більшою мірою не підконтрольний державі [11]. Тому під час розробки національного законодавства у цій сфері потрібно усвідомлювати, які це матиме наслідки для української держави у зв'язку з наданням таких послуг для іноземців, насамперед сурогатного материнства.

У розділі II Конституції України закріплено не лише основні права і свободи людини і громадянина, але також передбачено відповідні конституційно-правові гарантії їх дотримання та захисту. Зокрема, це стосується заборони скасування конституційних прав і свобод (частина друга статті 22) та неможливості обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, крім обмежень певних прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану (стаття 64). Однак у депутатському зверненні не зазначено, чи планується поширити сферу дії майбутнього закону щодо доступу до послуг з допоміжних репродуктивних технологій українськими медичними закладами для іноземців, які тимчасово перебувають на території України на законних підставах, на період дії воєнного стану чи по його закінченні. Репродуктивні права гарантуються для громадян України також у період воєнного стану, однак у межах, визначених законами.

Починаючи з 2014 року, а особливо після повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року, Україна зазнала разючих втрат серед чоловічого населення репродуктивного віку. Демографічні показники, що стосуються рівня смертності та народжуваності, демонструють катастрофічні цифри. В цих умовах права людини, які регулюють сферу її репродуктивного здоров'я (репродуктивні права), передусім право людини на продовження її роду, набувають особливої цінності.

22 листопада 2023 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» № 3496-IX (набрав чинності 04 квітня 2024 року), який порушує питання забезпечення права на охорону репродуктивного

здоров'я, що охоплює реалізацію права на біологічне батьківство (материнство) [12].

Безумовно, для держави надання такої можливості торкається питання частини держбюджету, що стосується видатків, не лише в частині оплати послуг зі зберігання репродуктивних клітин, а також і забезпечення соціальних пільг дітям загиблих військовослужбовців та поліцейських.

Важливо наголосити, що держава має всіляко сприяти запровадженню програм репродуктивного здоров'я населення, зокрема і забезпечуючи отримання окремих послуг у цій сфері бюджетним коштом, ґрунтуючись на проголошених у Конституції України положеннях, а саме: що «людина, її життя і здоров'я <...> визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (стаття 3), «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» (стаття 51) [13, с. 115]. При цьому принципово необхідним є запровадження спеціальних програм щодо створення державних кріобанків для зберігання репродуктивних клітин людини [14]. Забезпечення таких програм (проектів) державним коштом сприятиме реалізації права вищезазначених осіб, які ставлять своє здоров'я під ризик у зв'язку з виконанням своїх обов'язків із захисту держави чи віддали своє життя за захист України, на біологічне батьківство (материнство). І після їхньої смерті держава має нести моральний обов'язок забезпечення можливості (закріпленої як право) бути народженим, а передусім зачатими, їхнім нащадкам, що є правом людини на продовження її роду.

Водночас слід запровадити державний контроль за переміщенням репродуктивних клітин людини за межі території України, зокрема й заборону їх вивезення з урахуванням конкретно визначених винятків. Необхідно створити такі правові норми, які були б спрямовані на запобігання можливості їх неконтрольованого використання українськими чи закордонними клініками репродуктивної медицини з моменту їх транспортування за кордон як донорського біоматеріалу чи з іншою незаконною (комерційною чи експериментальною) метою. Саме відсутність у національному законодавстві чітко визначеного правового статусу репродуктивних клітин людини, а особливо ембріону людини при-

зводить до зловживань у цій делікатній сфері прав людини, зокрема і ще ненародженої. Нині питання захисту прав людини у сфері репродуктивного здоров'я є актуальними як ніколи.

Турбота держави про майбутні покоління є довгостроковим вкладом у людський капітал як основу національного багатства країни [15]. Саме на обов'язку держави, закріпленому у статті 16 Конституції України, з метою збереження генофонду Українського народу, який, безумовно, охоплює природне право людини на батьківство та материнство, має бути зроблений основний акцент під час розроблення законодавчого регулювання цієї сфери.

З огляду на вищевикладене можна зробити висновок, що право на охорону здоров'я і медичну допомогу є частиною соціальних прав кожної людини. Послуги з допоміжних репродуктивних технологій, безумовно, стосуються цієї сфери права. Водночас доступ до таких послуг гарантується державою в межах бюджетного

фінансування та обмежується економічними можливостями держави. За Конституцією України обов'язком держави є створення відповідних умов для ефективного і доступного медичного обслуговування, однак гарантується це право насамперед громадянам України. Підсумовуючи, варто підкреслити, що послуги у сфері допоміжних репродуктивних технологій не є базовими медичними послугами, а тому надання таких послуг для іноземців не може здійснюватися за рахунок коштів державного бюджету. Також під час розробки національного законодавства у сфері охорони репродуктивного здоров'я, зокрема щодо надання послуг з допоміжних репродуктивних технологій іноземцям, потрібно враховувати внутрішнє право країни їх резидентства для уникнення правових колізій у процесі визнання батьківства/всиновлення, а особливо у тих випадках, коли національне законодавство забороняє чи обмежує такі послуги своїм громадянам [11].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%DO%BA/96-%D00/oB2%DI%80/ed20140222#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009. Справа № 1-23/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
3. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Редакція від 03.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 03.09.2024).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29 травня 2002 року № 10-рп/2002, справа № 1-13/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 66 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти» (справа про платні медичні послуги). 25 листопада 1998 року № 15-рп/98, справа № 1-29/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-98#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
6. Островська Б.В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики. Вид. 2-ге. Київ : Норма права, 2023. С. 319–335.
7. Surrogacy only criminalized in the context of trafficking under new proposals. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20231011IPR06917/surrogacy-only-criminalised-in-the-context-of-trafficking-under-new-proposals> (дата звернення: 15.08.2024).

8. Amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. URL: <https://emeeting.europarl.europa.eu/emeeting/committee/en/agenda/202310/LIBE> (дата звернення: 15.08.2024).
9. Regulation on the recognition of parenthood between Member States. 20.08.2024. URL: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-new-push-for-european-democracy/file-recognition-of-parenthood-between-member-states> (дата звернення: 20.08.2024).
10. Proposal for a Council Regulation on jurisdiction, applicable law, recognition of decisions and acceptance of authentic instruments in matters of parenthood and on the creation of a European Certificate of Parenthood. COM/2022/695 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC0695> (дата звернення: 15.08.2024).
11. Островська Б.В. Діти війни: проблеми сурогатного материнства під час військової агресії Російської федерації проти України. *Нове українське право*. 2022 (2). С. 73–79. URL: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.10> (дата звернення: 15.08.2024).
12. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» від 22.11.2023 р. № 3496-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-IX#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
13. Островська Б. Збереження людського капіталу як основи національного багатства України (біоетичні аспекти). *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 28-ої річниці прийняття Конституції України* (м. Київ, 25 червня 2024 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 276 с. С. 114–118.
14. Островська Б.В. Діти in vitro: українські реалії приватноправового регулювання. *Нове українське право*. 2022 (1). С. 66–69. URL: <https://doi.org/10,51989/NUL.2022.1.9> (дата звернення: 15.08.2024).
15. Островська Б.В. Збереження генофонду України: національна стратегія захисту. *Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 23 лютого 2024 р. Тернопіль : Вектор, 2024. С. 107–110.